

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՆԱԶԱՅ, ՈՒՐԱՑՈՂԱՅ,
ՀԵՐԶՈՒԱԾՈՂԱՅ ԵՒ ԲԱԺԱՆԵԼՈՑ ՅԵԿԵՂԵՏԻՈՅՆ ՀԱՅՈՑ.

(Երբեքնախնայ)

809. 16.

Հայհառութիւն ի պանաղան Խիզիւն Բաղանայի:

(Ըմբ տեառն 1350): — Ո՛չ գտանեալով մեր առ աղգային պատմագիրս զՀայհոռութեանց ոճով ասացեալ, մանաւանդ առ պատմագիրս վերջին դարուց առ Եռաքելի Կաւրիժեցւոյ, առ Օգոստինոս սարկաւազի եւ առ Չամչեան Սիքայէլի, թողումք զայս զլուս ի կարգէ Հալաճայ, ուրացողաց, հերձուածողաց եւ բաժանելոց յԱնկեղեցւոյն Հայոց, եւ կարգեմք ըզհետեւեալ զլուս ըստ Սալանդեան ցուցակին:

809. 13.

(1386): — Լանկեթամիր հալաճի Հայոց
պանա ի Երեւան:

Լանկեթամիր Հայոց՝ զայսու ժամանակաւ՝ էին ընդ իշխանութեամբ Պարսից, որոց յալթեալ պատերազմաւ Լանկեթամիր յամս 1380 — 1386, յետ առնելոյ նորա զԲաղդատ, դարձ արար ի Հայաստան յաշխարհ Վասպուրական բազմութեամբ զօրաց եօթն հարիւր հազար արանց, որպէս ոմանք թուեն. յորմէ փախստական զնացին բնակիչքն յերկիր Տարոնոյ. այլ Լանկեթամիր անցեալ ընդ արեւելակողմն նահանգին, եւ պաշարմամբ առեալ զամրոցն Երեւան՝ ի սուր սուսերի կոտորեաց զբնակիչս նորա. զնոյն արար ի Անիս, յԱյրարատ եւ յԱր-

ցախ. յորս աւերեցին զբաղում տեղիս եւ ետուն հարուածս մեծամեծս, եւ յաւարի առեալ զամենայն շրջակայ զիւղօրէս ճակատ գաւառին յԱրարատեան գաշտի՝ զՄարի կոչեցեալ ամրոցն առին եւ ի գերութիւն վարեցին զոր ինչ եւ գաին:

Ընցեալ յարեւելս կոյս, առին զԲաղի ի Երեւ գաւառին՝ որ առ ափն Հրազդան գետոյ. եւ զբնակիչսն ստիպեալ յուրացութիւն՝ զոմանս ի նոցանէ սպանին, զայլս կախեցին զլիւփայր եւ բեռեցին ցցովք, եւ զնպխոպոս նոցա սպանին չարաչար:

(1388): — Ե. յսպէս արար Լանկեթամիր եւ յաշխարհին Վրաց. ուստի դարձ արարեալ էանց ընդ Այրարատ ի կողմանս Տարոնոյ. եւ ուր ուրեք անձնատուր լինէին նմա բնակիչք աշխարհին, առնէր նոցա ազատութիւն. իսկ զգերեալսն ի Հայաստանէ վարէր առ հասարակ ի Արմըրդանտ:

(1390): — Կարճ արարեալ Լանկեթամիր յետ երկուց ամաց եմուտ ընդ Արարպատական ի Տոսպ գաւառ Վասպուրականի, ուր պաշարեալ զՎան քաղաք զաւուրս քառասուն՝ եւ նեղեալ զբնակիչսն ի սովոյ՝ էառ զայն. եւ զի ընդդէմ կացին նոքա բռնաւորին, զմանկամարդս եւ զմանկունս հրամայեաց ապրեցուցանել զմնացեալսն առ հասարակ քահալէժ առնել ի պարսպէ քաղաքին: Ե. յսպէս արար Լանկեթամիր յԱրձէշ քաղաքի եւ յայլ բազում տեղիս ի Հայաստան:

(1394): — Ե. յլ Լանկեթամիր ի մօտ ունելով ափերէ բովանդակ Լսիոյ ըստ գրելոյ Չամչեանի, յորմէ քաղուածու առնումք զանցս հալաճանաց նորա, յետ այսորիկ անցեալ ընդ Ասորեստան, եմուտ

ի Միջագետս, էառ զԱմթ քաղաք, և յամենայն սահմանս նորա սպան անխնայ զմեծամեծսն, և զհասարակ ժողովուրդս գերի վարեաց տունս երեք հազար ի Հայոց և յԱսորեոց. և աւար հարկանելով ի շրջակայ գեղորայս և ի քաղաքս, և հաս ընդ հիւսիսակողմն աշխարհիս մերոյ մինչև յԱլեկդիաց գաւառ. առեալ զԱրիզա քաղաք, կործանեաց զեկեղեցիս նորա և զկաթուղիկէ սրբոյն Յարգոի:

Ենտի յառաջ վարեալ զասպատակ զորս իւր՝ ի Բասեան գաւառ, եմուտ դարձեալ յԱյրարատ, և աւերեաց ըզչէնս ի Հիրակ և ի Վանանդ. առեալ զԱրա քաղաք, սրախողխող կորոյս ըզբնակիչս նորա և զայլս վարեաց ի գերութիւն:

(1399):— Ել ի մեկնիչն Ղանկթամիրայ յաշխարհէն Հայոց, և ընդ յառնել խռովութեան ի մջ ամիրայից Վասպուրական աշխարհի, և ընդ վերստին վրդովել խաղաղութեան երկրին, լի ցասմամբ հասեալ անդր Ղանկթամիր՝ զապաւինեալսն ի լիւրինս և յայլս քարանձաւաց յայս նուագ կոտորեաց և գերեաց (1397), և ոտնակոխ առնելով զՎասպուրական աշխարհ վերստին անդամ՝ դարձաւ ի տեղին:

(1403):— Յետամաց ինչ անցանիւոյ ի վերայ եկն միւսանգամ ի Հայաստան ի վերայ Օսմանցւոց, ուր սլաշարեալ զՍիբաստիայն բազմամարդ՝ խոտացաւ քաղաքացւոցն ի չընդդիմանալ նոցա՝ ոչ ըսպանանել զնոսա սրով. և այսու խոտմամբ իբրեւ էառ զքաղաքն, գերիառ սարդսն գերեաց, և յիտ կողոպտելոյ ըզմեծատունս՝ զամենեսեան առ հասարակ

պէս պէս խոշտանգանօք զրաւեաց ի կինաց, զի խոտացեալ էր ոչ սպանանել զնոսա սրով. կործանեաց զեկեղեցիս քաղաքին և հիմնայատակ արար զմեծ տաճար սրբոց Քառասնիցն՝ զկառուցեալն քառասուն զմբէթիւք: Եւ ապա ի ներքս մտեալ մինչև ի Պայաղիտ՝ աւարեաց ըզբազում տեղիս և գերեաց ոգիւ մինչև վոթսուն հազար տանց ըստ թուելոյ ոմանց, յորոց բազումք էին յազգէս Հայոց, յղելով զնոսա ամենեսին ի Խորասան:

Ժողովորն ազգային պատմութեան ժամանակակից պատմիչն Միքայէլ Վ. Չամչեան զայս ամենայն աւերածութիւն և գերեվարութիւն Ղանկթամիրայ ի Հայաստան՝ առնելով յականատես պատմիչէն ի Թովմայէ Մեծորեցւոյ՝ յաւելու յառաջ բերել յանանուն յիշատակարանէ, եթէ Ղանկթամիր զամենայն մատեանս գտեալս նորա յաշխարհէն Հայոց և Պարսից, ասրաւ ի Սմրդանդ և եդ յաշտարակ մի մեծ՝ պատիժ կարգելով ի վերայ զի մի ոք հանցէ անտի գիր ինչ, այլ ընթերցցի: Եյսմ դժուարին է մեզ հաւատալ, մինչ գեռ ականատեսս պատմիչն չէ նշանակեալ, և ինքն իսկ ոչ յայտ առնէ եթէ ո՞րպիսի ինչ յիշատակարան իցէ այն:

809. 15.

1408. Ինչիւրէր Բաւարացի հաւաքող Հայոց զամս 20:

(1408):— Մահումը Ղանկթամիրայ կենդանացան փոխատական բռնաւորք՝ կողմնականք Վերայքն կոչեցեալք՝ տի-

բողք ի ժամանակին հարաւային և արեմտեան սահմանաց անտերունջն Հայաստանի, որք կենդանւոյն մեռեալք էին ի հարուածոցն Անկիթամիրայ և հալածական զօղեալք յանձուկ և յանառիկ վայրս պիտուլթեան իւրեանց:

Որքա էին ամիրայն Ազիպոսի Ահմէտ խան սուլթան Բաբելացոց՝ և Յուսուփ ամիրայն փախուցեալն յԱսորիս ըստ զբերելոյ Չամէան Սիքայելի, որք յետ մահուան Անկիթամիրայ զօրաժողով լիալ զարձ արար առաջինն և տիրեաց վերջս աին աշխարհին Բաբելոնի, երկրորդն բազմութեամբ զօրաց դարձ արար յԱսորեոց ի Հայս, և ստուարացուցեալ զզօրս իւր ձեռնտուութեամբ ամիրային Բաղիշու՝ և մուտ ի Ուշտունիս և աւերեալ զբազում տեղիս, տիրեաց բովանդակ գաւառին, հարկատու արարեալ Ազդին անուն ամիրայն Ստանայ տիրող գաւառին, ուստի անցեալ էառ զառաջինն զՎալբէժ ի ձեռաց Միրանշահ անուն որդւոյ Անկիթամիրին, և յերկրորդումն նուազի ըսպան զնա և զիղբայր նորա ի պատերազմի:

(1411):—Ապա դարձաւ անտի ի Հայաստան Յուսուփ ամիրայ, և ընդ իշխանութեամբ արարեալ զբազում տեղիս, էանց ընդ Եկեղեաց գաւառ ի Միջագէտս, ուր էառ զՄերտին և զայլ բազում քաղաքս, և պաշարեաց զԱմիթ և զՆրդնի. այլ չե ևս փնասեալ բնակչացն, արար հաշտութիւն ընդ իշխողի աշխարհին Օթման ամիրայի: Այլ փութանակի դարձ արարեալ անտի ի Վալբէժ, զոր առեալ էր ի հեռանալն իւր Ահմէտ խան ամիրայն Բաղդատու, կալաւ և խեղդամահ արար զնա և զորդի նորա (1412):

Ապա չուեալ նորա յԱսորիս, էառ զՎաղդատ, և կացոյց իշխան աշխարհին զորդի իւր զԻսկեանդար խան. զորոյ զհալածանս և կոտորած որքան արար և ի Հայաստան, զայնս միայն նշանակեմք, զի հալածանքն նորա արտաքոյ Հայաստանի՝ արտաքոյ է և մերումս այսր աշխատութեան:

(1422):—Սա յետ տիրելոյ Ատրպատականի և զանձն անուանելոյ Թագաւոր Հայաստանի (Հաճարմէն)՝ եկն ընդ Միջագէտս ի Հայաստան. և առեալ զբերդն Ազուանից կոչեցեալ, կոտորեաց ի Հայոց ոգիս երկերիւր և տասն, և աւերելով ըզմերձակայ երկիրն, ապապաշարեաց զԱն քաղաք ի Տոսպ գաւառի՝ ամիսս չորս, և զշրջակայ վայրն ամենայն աւերեաց. յորմէ տազնապեալ բնակչացն կրեցին սով սաստիկ, բայց ինքն ոչ կարացեալ առնուլ զբերդն (1424), դարձաւ ի Վալբէժ, և յամին երկրորդի յարձակեցաւ յաշխարհին Սիւնեաց. որդառաջինն գերութիւն բազում կրեալ էր ի Անկիթամիրայ, և կողոպտեալ անդ և յԱյլ բարատ զգիւղօրայս Հայոց, դարձ արար բազում աւարաւ ի Վալբէժ. որով և նստեալ էր ազգս Հայոց ի Լաց և ի սուգ, ըստ Մեծորեցոյն:

(1425):—Ապա ի միւսում ամի եկեալ միւսանդամ պաշարեաց զԱն ընդ երկար, և հուսկ առեալ զայն, յաւարի էառ և զաշխարհն, յափշտակեալ և զկղզին Աղթամարայ և զայլ տեղիս բազումս՝ անցեալ անտի Իսկէնտէր ի Պարսկահայս՝ էառ զՈրմի քաղաք, յորում կոտորելով գեթն հարիւր ոգիս ի մահմեականաց, ի Հայոց միայն զմանկունս ապրեցոյց և զաղջկունս, իսկ զմնացեալսն բոլոր ի սուր

սուսերի մաշեաց և չեթող անդ և ոչ մի
 ւայ ոք:

Այլ իբրև խոյս ետ Խսկինտէր յերև-
 սաց Շահաուհ խանի որդւոյն Անկ-
 թամիրայ՝ ի Սալմաստ (1427), փախըս-
 տական զօրք նորա հասեալ ի Անն, կո-
 դողտեցին զգիւղս և վանօրայս շուրջ զե-
 զերօք ծովուն, և ոչ թողին ըստ Սեծոբե-
 ցւոյն հաց ուտելոյ և ոչ խոտ փարակելոյ:

Իսկ ինքն Խսկինտէր ասպատակէր յաշ-
 խարհն Սիւնեաց, յԱյրարատ և յայլ
 տեղիս, և զնոյն գործէր՝ ուր և հասանէր.
 ի ժամանակի աստ լուեալ նորա իթէ ա-
 միրայն Ամիթ քաղաքի եմուտ ասպատա-
 կութեամբ ի ւայս, զգրուեալ զօրս իւր
 ժողովեալ առ ինքն՝ եհաս առ նա, և
 վանեալ զնա ի սահմանաց անտի (1429)
 իբրև պաշարեաց նա զԱրծկէ քաղաք, և
 զընդդիմութիւն կրէր ի բնակչացն, հաս
 ի վերայ նորա որդի Շահաուհ խանին.
 որում ոչ կարացեալ ի զիմի հարկանել
 Խսկինտէրին, խոյս ետ ընդ կրօնին, և
 Խսկինտէր դարձ արար ի Գասթէժ, ապա
 յՈրմի և անտի կրկին ի կողմանս Աշանայ,
 ուր զօրք նորա արշաւեալ յայրս և ի
 լերինս յորս ասպատանեալ թագուցեալ
 էին ւայք այնր գաւառի, կոտորեցին
 զորս միանգամ ի ձեռս ամին, և բազմա-
 զիմի չարիս գործէին առ նոսա:

(1430):—Ուր և վերստին պատրեալ
 զԱրծկէ, և առաջնորդութեամբ երևել-
 եաց ւայոց առեալ զքաղաքն՝ ի շնորհս
 երևաց նոցին ոչ ումեք արար ինչ փառ,
 բայց զիշխան քաղաքին սպան և եթ, և
 զօրէնս ուսոյց դատաւոր նոցա:

(1435):—Իբրև ել Շահաուհ անհա-
 մար զօրք ի Խորասանայ և եկն յաշ-

խարհս ւայոց ի վերայ Խսկինտէրի զըր-
 դուեալ յիշխանէն Շահաուհ, առ որ
 քնացեալն էր փախստեամբ, իբրև ոչ եկն
 Խսկինտէր ի կոչ շահին, անցեալ նորա
 ընդ գետն Արասի ի Սիւնիս, պաշարեաց
 զԱրծկէ, ուր որդի Խսկինտէրի և մայր
 նորա առաքեցին դեսպանս առ շահն, և
 խոստացան նմա սպանանել զԽսկինտէր ի
 դէպ ժամանակի:

Իսկ Խսկինտէրի չեւեռ լցեալ չափ չա-
 րութեան և շարժեալ ի վերայ իւր զվը-
 լէժխնդիր աջ բարկութեանն Աստուծոյ
 յաղաքս հեղման անպարտ արեան բիւ-
 լաւորաց մարդկան, էանց սակաւ զօրք ի
 Ազգովեա գաւառ, և ժողովեալ անդ զօրս
 երեք հազար հեծելոց զիմեաց ի Սարին,
 և անդ սպան զամիրայն Սիջադեւոաց և
 զորդի նորա, հաղածական արար և զզօրս
 նորա:

Ետքի խոյս տուեալ Խսկինտէր յերև-
 սաց որդւոյ Շահաուհայ, որ պնդէր ըզ-
 հա նորա երեսուն հազար զօրք, չոգաւ
 ի Ասպաղովկիս և անտի յԱւդոկիս.
 ուր ի հասանել գարնան ժողովեալ զօրս
 աստի և անտի քառասուն հազար, զիմ-
 եաց ի վերայ զիւղից և քաղաքաց և ան-
 ցոյց ընդ նոսա չարիս բազումս և եհաս ի
 Սերասաիս, ուր ի յայրին մեծի գտեալ
 զբազմութիւն յոյժ ւայոց արանց և կա-
 նանց՝ խոստամբ և սպառնալիօք հան-
 եալ զնոսա անտի՝ յետ կողոպտելոյ զինչս
 նոցուն, զոմանս ի հուր էարկ, զայլս էարկ
 ի հարուածս գանից, և զմնացորդսն
 գերեալ ընդ իւր՝ եկն ի Խարբերդ. իբրև
 ետես եթէ բնակիչք նորա ոչ ընկալան
 զինքն սիրով, հրով և սրով ասպական-
 եաց զերկիրն, և զւայս բոլոր վարեաց ի

գերութիւն. և անցեալ ընդ Վերջան գաւառ (1436), զամենայն Հայ բնակիչս և հան անտի կահիւք և կարասիօք և ամենայն տամբ՝ և վարեաց զնոսա ի ձմերային խստութեան ժամանակի՝ յաշխարհն Երարատ և ի Սիւնիս. յորմէ վտանգեցան մեծապէս գաղթեալքն ամենեքին:

Ընդ որս և ինքն իսկ խկենաւեր եկեալ յԱյրարատ, բնակեցոյց զնոսա յաշխարհսն որպէս ասացաւ. յետորոյ դիմեալ ի վերայ եղբօր իւրոյ Ջահանշահի, որ ապստամբեալ էր յինքենէ, զօրք նորա էքեալ ի նմանէ, դարձան առ Ջահանշահ. ըստ որոյ և խկենաւեր փախուցեալ սակաւօք անպաւինեցաւ յամրօցն Լճընջակ. ուր և յանդորութիւն Հայաստանի և ընդհանուր մարդկութեան և խաղաղութեան աշխարհի՝ սպանաւ զիշերի բռնաւորն յորդուոյն իւրմէ և ի կընծէն. որով և բարձաւ չաբն յերեսաց երկրի:

(Ի Ե-Վ-Զ-Է-Ե-Ե):

ԱՐԷԼ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

ԳՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԿՐՈՆԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ

ՊԼԵԱՒՈՐ ՊԱՏՃԱՌԸ *):

Իմ միտքս չէր «Մեղուի», մէջ յապէս իրաւունքս լիւնաւ պարտաւորեալ ցուցընել մեր ազգին մէջ, ինչպէս որ ախորժած է ապել յանձնէ Պ. Խմբագիրը յօ-

(*) Այս յօդուած թէեւ ուղղուած է Մեծ. Խմբագրութեան Մեղ- լրագրի Տիկնաց, բայց յօդուածագիրն խնդրած է Արք. ամսագրոյս մէջ ևս հրատարակել:

զուածիս ձակաար, հասցաւ «Մշակի», արդոյ հրատարակողին և բանասէր ընթերցողաց ի կարծոյ հասկացնել այս կողմի սակաւութիւն բողոքականաց այժմեան խեղճութիւնը կրօնական համոզմանց նըկատմամբ, ընդ նմին իրաւամբ պաշտպանել ազգիս եկեղեցականները անիրաւ յարձակմունքներէ՝ յաւէտ համոզուած լինելով, որ նոքա ուղղակի պատճառ չեն կարող համարուիլ հայկական կրօնի մէջ պատահուած այդ տխուր երևոյթնութիւնը քանի որ մամուլը ներկայացուցիչները անոնց ձեռքէն կերպով մի յափշտակել կուզեն հոգեւոր գերն ու պաշտօնը՝ և ինքեանք կտքնին նոյն ինքն հոգեւորականաց դասափարակ հանդիսանալու:

Ետը համար երկար ապացոյցներու կարօտութիւն չկայ. մեր ազգային գործօց ընթացքին փոքր ինչ տեղեակ եզոզը դիւրաւ կրնայ նշմարել այն երևոյթը, որ գերերը փոխուած են, հոգեւոր ազդեցութիւնը նուազած է, և ոչ միայն մեր ազգին մէջ, հասցաւ ընդհանուր Լաւրոպական քաղաքականութիւնը իրեն կէտ նպատակի դրած է այսօր մարմնաւոր իշխանութեան առջև խոնարհեցնել զխօսին հոգեւորականաց հեղինակութիւնը, հետեւելով յայսմ մասին Պերմանական դրութեան՝ որ բողոքականութեան պաշտպանն ու սնուցիչն է:

Լճէ մեր միտքը լինէր յատկապէս կըրօնափոխութեան բուն և իսկական պատճառը ցուցընել թէ մեր ազգին և թէ օտարազգաց կամ թէ քրիստոնէական աշխարհի մէջ, առանց տարակուսելու և երկարաբանելու՝ կարող էինք անել թէ՛ զխաւոր պատճառն է անբարոյականութեան

Ծ. Խմ. Արարատայ: